

ДЕЯКІ МІРКУВАННЯ ПРО ПОСТПРАВДУ В ПРАВІ

Статтю присвячено роздумам про актуальне на сьогодні поняття постправди у всій різноманітності його сприйняття. Автор робить спроби оцінити його з погляду релігії, журналістики та передусім права. Здійснено аналіз історії виникнення явища, його позитивних та негативних характеристик, а також подано рекомендації щодо боротьби з його можливими негативними проявами.

Ключові слова: концепція постправди, маніпуляція, релігія, журналістика, право.

Питання постправди сьогодні широко дискутується на різноманітних майданчиках, у різних сферах життя, оскільки його важливість і актуальність важко переоцінити. З-поміж багатьох небезпек, які загрожують людству, інформаційна небезпека посідає хоч і не завжди очевидне, однак важливе місце, оскільки ця м'яка сила має здатність перетворюватися в силу рушійну, здатну на значні і часто незворотні зміни.

Немало досліджень у сучасній українській та іноземній літературі присвячено цьому феномену (див., напр.: [1; 12]). Їх кількість значно збільшилась після останніх виборів президента США, а також після кампанії з виходу Великої Британії з Європейського Союзу. Водночас у багатьох інших частинах світу постправда міцно тримає позиції, і тримала їх протягом багатьох століть і тисячоліть (див., напр.: [6; 7]).

Метою цієї статті є дослідити феномен постправди, оцінити його сильні та слабкі сторони, а також подивитися на цю проблему з юридичного погляду, оцінити, наскільки концепція постправди є актуальною для сучасних юристів, у чому полягає її небезпека, а також які можливі способи боротьби із загрозами, які вона може становити.

Нині у світовій науковій літературі активно дискутується питання не так про те, чим власне є постправда (адже визначення цього поняття наведено в Оксфордському словнику [10])¹, як про те, чи є це явище абсолютно новим у нашій навколишній дійсності, чи ми вже раніше неодноразово мали з ним справу [11, р. 43–56]. Деякі автори вважають моментом появи терміна «постправда» твір видатного сербсько-американського письменника-драматурга Стіва Тесіча

1992 року, в якому він його вжив у журналі *The Nation* у контексті Іранського скандалу під час війни в Перській затоці [10]. Інші ж вважають, що постправда з'явилася ще задовго до цього і була одним із видів маніпуляції, механізм якої передбачав використання перевірених фактів і аргументів разом із неперевіреними зі значним апелюванням до емоцій об'єкта маніпуляції [4]. Приклади наводять як із Біблії, так і з інших історичних джерел [5]. До питань характеристик того, що нині вважають постправдою, зверталися ще давні греки: Ксенофонт, Геракліт, Сократ, Протагор [4, р. 10–11]. Карл Поппер називав схожою на постправду діяльність «фальсифікаціонізмом» [4, р. 13]. Сучасний філософ А. Кіркпатрік вважає, що «постправда – це наша чума. І як чума, ця ідея не є чимось новим. Зрештою, так звана ера постправди, в якій ми зараз живемо, є не більш ніж сучасним уособленням постмодернізму» [8, р. 4]. І справді, прикладів, у яких різні історичні гравці вводили один одного в оману, вдаючись до емоційного впливу, можна знайти в історичній літературі багато, однак серйозним питанням залишається те, чому феномен постправди став надзвичайно актуальним саме в наш час. Відповідей тут може бути багато, однак найбільш слушною мені видається така думка: переживши всі приклади постправди у своїй історії, людство вирішило, що ця ера минула, рецидиви неможливі, а отже, не слід боятися загрози від того, що вже раніше було пережите і механізми для боротьби з чим є давно відомими. Проте це найбільша помилка сучасного людства. Воно просто «розслабилось» і перестало відчувати існування старих загроз, які, однак, у цьому випадку вбралися в новий одяг. Непокоїть те, що поряд із цією загрозою людство може не помітити й багатьох інших.

У чому ж сила постправди? Насамперед у тому, що вона не виводить людину-об'єкт із

¹ Постправда (post-truth) – прикметник, що позначає обставини, в яких об'єктивні факти менше впливають на формування громадської думки, ніж емоції або особисті переконання (переклад англійського оригіналу [3]).

комфортної зони. Навпаки, сутність постправди полягає в тому, щоб оточити людину тим, що їй комфортно, тим, що вона хоче почути, відчути, пережити, в чому вона хоче переконатись. У своїй відомій праці «Довіра» Ф. Фукуяма детально й ґрунтовно пояснив, що в основі добробуту будь-якого суспільства лежить довіра його членів один до одного, а також довіра членів суспільства до своїх інституцій [13, р. 2]. Однак стосовно постправди мова йде, радше, про зловживання цією довірою. Постправда створює віртуальну реальність, яка стає інструментом в управлінні людьми на угоду суб'єкту цього управління. І цілі такого управління можуть бути дуже різними.

Одна з найбільш дискусійних, утім, найбільш очевидних сфер застосування постправди – це релігія, яка здавна займала свою специфічну нішу в людському житті. За винятком крайніх атеїстів (які свято вірять, що все в цьому житті матеріальне), людям властиво вірити в щось, щонайменше мати свої емпірично не підтверджені відповіді на запитання, на які офіційна наука або не має відповіді взагалі, або не має однозначної відповіді. Релігія завжди пропонувала і пропонує свої відповіді на ці запитання, вимагаючи натомість лише одного – віри. І це явище також не є однозначним. З одного боку, є немало свідчень того, як віра допомагала цілим народам, групам людей, окремим людям, як вона підтримувала їхній бойовий дух у битвах, війнах, у надзвичайних ситуаціях тощо. Переважна більшість релігійних принципів найбільших світових релігій зводиться до пропаганди добра, взаємоповаги, взаємодопомоги та інших благих речей тією чи іншою мірою. Водночас розмаїття методів, способів, фактів та прийомів, які кожна з них використовує, свідчить про те, що створення таких віртуальних реальностей загалом підтримують люди, які бачать у цьому певну користь для себе та свого оточення.

Це створення віртуальної релігійної реальності можна розглядати як постправду, оскільки застосовуються переважно факти й аргументи, які викликають довіру у людей, а також відбувається апелювання до людських емоцій. У переважній більшості випадків (окрім, видається, питань застосування канонічного права) релігійна людина, приймаючи рішення з певного релігійного питання, базує його на емоціях передусім, а лише потім використовує раціональні засоби ухвалення рішень. У деяких релігійних питаннях до них вона не звертається взагалі.

Однак релігійна постправда може не лише приносити користь, застосовуватись на благо

суспільства чи окремих індивідуумів, але й для абсолютно злочинних дій. Прикладами цього є фундаменталістські (часто ортодоксальні) релігійні групи (з етичних міркувань я не вживаю в цьому матеріалі слово «секта», яким ці групи часто описують). Слід зазначити, що свідчення про їхнє існування є майже в усіх світових релігіях.

Є релігійні групи, які пропагують священну війну, використовуючи при цьому реальні формулювання зі священного писання відповідної релігії, однак інтерпретуючи їх із відповідним емоційним забарвленням. Наслідком такої пропаганди часто є смерті невинних людей та страх. Є релігійні групи, які пропагують схожі речі, однак скеровують адептів до суїцидальної поведінки. І реальні мотиви суб'єктів постправди в цьому випадку різняться від хворобливої (часто документально підтвердженої) честолюбності лідера чи лідерів групи до абсолютно матеріальних здобутків цих суб'єктів. І прикладів негативної релігійної постправди є також дуже багато.

Немало написано і про постправду в ЗМІ [2, с. 137–142]. Зрештою, саме цьому аспекту проблематики постправди присвячено ліву частку всіх українських та іноземних досліджень на цю тему. Це й не дивно, оскільки тема вкрай актуальна і стосується абсолютно кожного, адже кожен із нас тим чи іншим чином здобуває інформацію про навколишній світ (переважно у формі новин).

І тут варто зазначити також важливу складову постправди, яку медійна галузь ілюструє щонайкраще. Постправда вимагає від своїх об'єктів перебування у встановлених інформаційних рамках. Однією з найбільших загроз для постправди є доступ до альтернативних джерел інформації і бажання таким доступом користуватися.

Для характеристики такого стану послуговуються терміном «інформаційна бульбашка», який дуже вдало й алегорично показує його сутність [2, с. 137–142]. Цю інформаційну бульбашку можна створювати з різною метою – як для дезінформації і маніпуляції, так і для охорони якогось вразливого об'єкта від неналежної, шкідливої, а то й небезпечної інформації. Найкращим прикладом буде тут цензурування інформації, до якої мають доступ діти. Можна навести й інші схожі приклади.

Отже, сутність постправди не можна розглядати лише в негативному сенсі. Її тісний взаємозв'язок із емоційною складовою не завжди свідчить про те, що емоції використовуються лише

з негативною метою. Як показали наведені вище приклади, постправда може і застосовується часто на благо її об'єкта.

Важливою характеристикою постправди є те, що вона широко застосовується в галузях знань, які надзвичайно сильно залежать від фактажу. Це, передусім, журналістика, однак недалеко від неї є і право.

Постправда в праві – це не менш складне явище, ніж постправда загалом. Аналогічно до інших галузей знань у праві постправда також характеризується значним переважанням емоційності над раціональним підходом до досягнення дійсності. Ставлення до постправди в праві також є неоднозначним. Вона може мати як негативні, так і позитивні риси. Деякі з позитивних проявів (як, наприклад, уже згадане вище цензурування дитячої літератури) отримали законодавче закріплення.

Утім, метою цієї статті є не стільки дослідити позитивні характеристики постправди в праві, скільки більш ґрунтовно зупинитися на її негативних характеристиках і можливих шляхах боротьби з таким її впливом.

Постправда в праві не є чимось абсолютно новим. Її в цій галузі також можна розглядати крізь призму брехні і маніпуляції. Проте я б не ототожнював це поняття з жодним із них. Термін «брехня» має чітке лексичне значення, яке визначає його як повну протилежність правді [11, р. 43–56], тоді як термін «постправда» має два компоненти у своєму складі: префікс «пост-» і корінь «правда». Існує серйозна дискусія в науковій літературі про те, що означає префікс «пост-» у цьому випадку, і більшість дослідників погоджується з тим, що він має часовий характер [8, р. 20].

Термін «постправда» дуже суттєво пов'язаний із терміном «правда», значення якого шукають філософи і представники багатьох інших галузей знань уже не одне століття [9]. Відповіді в багатьох із них відрізняються, як і підходи до дослідження цього питання. У цьому дослідженні я не обмежуватимусь певним конкретним визначенням правди, оскільки з-поміж усієї опрацьованої літератури на цю тему жодне не видалось мені абсолютно бездоганним. Водночас я припускаю, що поняття правди і сама правда існують реально, лише їхнє існування може бути тією чи іншою мірою завуальованим.

Тут важливо зробити суттєве застереження. Одним із негативних постулатів постправди є її спонування до того, що правда як така, мовляв, не існує, що вона є не більше ніж

вигаданим образом, міфом, який має другорядне значення. Цей підхід вважається абсолютно логічним з погляду формальної логіки, оскільки, нав'язуючи такий світогляд, постправда сама намагається зайняти місце правди, і якщо така спроба є успішною, постправда сама замінює правду, і подальша маніпуляція свідомістю об'єкта зазвичай триває. Такий підхід є, власне, ознакою того, що читач сам став жертвою постправди.

А правда існує. Вона базується на залізних, безперечних фактах, які складно або неможливо заперечити. Наприклад, складно заперечити той факт, що місто Нью-Йорк розташоване у Сполучених Штатах чи що вчора йшов дощ (якщо він справді йшов) або навпаки, якщо вчора його не було. Прості, чіткі, залізні факти є найбільшою проблемою для постправди, оскільки вона почувається добре лише там, де є можливість посіяти хоч найменший сумнів. І в цьому й полягає її найбільша небезпека. Далеко не кожен аспект нашого життя, далеко не кожне твердження можна абсолютно чітко і доказово пояснити хоча б у межах якоїсь однієї системи координат. У цьому разі вразливість перед постправдою зростає надзвичайно сильно.

Проблема постправди в праві полягає дуже часто у фундаментальних речах. Юристи-науковці і юристи-практики досі не можуть дійти між собою згоди про те, що, власне, є право. Видаються і обґрунтовуються різноманітні теорії (які часто суперечать одна одній), однак консенсус у цьому питанні є, очевидно, ще справою дуже і дуже віддаленого майбутнього. Не меншою є дискусія в юридичній сфері і щодо багатьох інших питань. Причому це стосується як правознавства як науки, так і юридичної практики. Недарма в народі кажуть: «Два юристи – три думки». Це можуть підтвердити і мої цьогорічні студенти, кожного з яких у межах курсів, які вони слухали, я попросив намалювати право. З-поміж величезної кількості малюнків, які я отримав за рік, не було двох однакових. Право є настільки фундаментальним поняттям, що не лише дорослі юристи не можуть дійти згоди з приводу того, що воно таке, а й майбутні юристи та політологи (яким випало цього року бути в моїй аудиторії) також мають дуже різне уявлення про це явище.

Право як суспільне явище є родючим ґрунтом для постправди. Ба більше, видається, що постправда в праві завжди була і залишається дієвим інструментом. Приклади на поверхні. Позиція сторони у справі, вироблена її адвокатом або іншим представником (або і самою стороною,

якщо вона бере участь у судовому процесі без представника), має всі ознаки постправди. Вона спирається на легальні (а отже, дієві) аргументи, часто апелює до емоцій учасників процесу (в різних правових системах ступінь цієї апеляції може відрізнятись), а також метою діяльності представника у справі (або самої сторони) є не утвердження правди, а захист позиції сторони, її інтересів, формулювання суддею чи арбітром рішення, яке б найбільш повно їх задовольняло. Дуже часто це не має нічого спільного з пошуком правди, справедливості та правосуддя. Однак майже завжди методи постправди тут активно застосовуються. Юрист чи сторона формулюють за допомогою доступних, передусім легальних, засобів віртуальну реальність, яку видають за свою правду та подають її судові та/або присяжним для сприйняття.

Зважаючи на те, що право має довгу практичну історію існування пліч-о-пліч із постправдою, воно виробило і систему боротьби з її негативними наслідками. Більшість із цих методів збігаються або корелюють із методами, які нині активно пропонуються на різних майданчиках для боротьби з постправдою в засобах масової інформації. Варто на них зупинитися докладніше.

1. Як уже зазначено вище, постправда є безсилою або майже безсилою, коли є доступ до альтернативних джерел інформації. У праві це корелюється із зобов'язанням для суду розглянути всю повноту доказів, а не обмежуватися лише їх певним видом. Суддя не може не брати до уваги належні докази іншого виду лише через те, що їх залучення змінить уже складену картину справи.

2. Не менш важливим ніж, власне, сам доступ до альтернативних джерел інформації є і бажання їх сприймати і застосовувати. Непоодинокими є випадки, коли люди свідомо відмовляються від сприйняття деяких джерел інформації, заганняючи себе в інформаційну бульбашку, яка обмежує їхнє світосприйняття. У праві така ситуація є не менш імовірною при правильному підборі відповідних доказів, часових, людських, матеріальних та багатьох інших умов. Вміння все це правильно підібрати вважається однією з ознак професіоналізму юриста.

3. Третім важливим методом боротьби з постправдою та її негативними наслідками є знання, якими володіє суб'єкт цієї боротьби. Знання – це надзвичайно потужна сила, яка дає можливість робити передбачення і грамотно та адекватно реагувати на виклики, які здійснюються методами постправди. Власне, саме знання дають змогу ці методи розпізнати заздалегідь та вибудувати стратегію боротьби з ними.

4. Не менш важливим методом є і так звана «гнучкість розуму», себто здатність допускати існування іншої системи цінностей, іншого світосприйняття, відсутність самовпевненості. Цей метод у дечому корелюється з попереднім, однак його властивість полягає не у власне наявності знань як таких, а в можливості їх адекватного застосування за різних обставин.

Слід також наголосити, що право як соціальне явище, що має давню історію відносин із постправдою, змогло виробити цілу систему запобіжників, які спрямовані на охорону правопорядку, а отже, і на боротьбу з негативними проявами постправди. Одним із найважливіших запобіжників є самі норми права. Значна їх кількість спрямована на протидію обману, шахрайству, зловживанню правом та багатьом іншим проявам, основною рушійною силою яких часто є постправда.

Іншим запобіжником є процесуальні норми. Зарегульованість значної кількості юридично значущих дій часто є об'єктом критики. Надмірна зарегульованість навіть може призвести до бюрократії, яка має свої негативні якості, однак така зарегульованість дуже часто перешкоджає негативним проявам постправди. Сюди можна віднести і концепцію безсторонності судді у судовому процесі, неупередженості, відсутності конфлікту інтересів, рівності сторін перед законом і судом, а також багато інших загальновідомих юридичних концепцій.

Однак, на жаль, іноді постправда проникає всередину цих, здавалося б, здорових концепцій. Дуже часто справедливість замінюється квазісправедливістю, безсторонність – квазі-безсторонністю, конфлікт інтересів може бути завуальованим, не таким явним тощо. Усі ці прояви не є чимось надзвичайним у юридичній дійсності багатьох країн світу. У частині з них вони проявляються частіше, в іншій частині – рідше. Причиною, як на мене, тут є людська природа, якій властива ціла низка негативних характеристик, які тягнуться від честолюбства та жаги до влади і почестей до банальних лінощів, помилок, неосвіченості чи простої недбалості. Всі вони є прекрасним добривом для постправди, оскільки також апелюють до людських емоцій – її улюбленого інструменту. Це особливо важливо пам'ятати представникам правничої професії. Недарма богиню правосуддя завжди зображували із зав'язаними очима. Вони символізують не лише відсутність зору і безсторонність. Як на мене, то це вдалий приклад беземоційності, оскільки право не може і не має бути емоційним.

Постправа за своєю сутністю є явищем давнім, старим, пережитим людством уже не одну тисячу років, однак вона, як добре вино, з часом не лише не втрачає своєї майстерності й актуальності, а й постійно вдосконалюється, модернізується, вивчає нові методи, за допомогою яких продовжує свою діяльність. Великою помилкою людства останніх часів є віра в те, що помилки, пережиті раніше, вже ніколи не повторяться. Як показує неодноразово нам усім історія, це далеко не так. Майже кожна держава пережила періоди війн, однак це зовсім не означає, що війни не повторяться. Для цього треба лише сприятливий час і сприятливі обставини.

Постправа не є абсолютним злом ані в праві, ані в журналістиці, ані в релігії, ані в будь-якій іншій галузі, як її часто сьогодні зображають. Вона може дати дуже і дуже позитивні плоди і часто це робить. Однак не слід забувати і про те, що вона дає дуже дієві важелі впливу для людей чи груп людей з недобрими намірами, які за сприятливих обставин можуть серйозно вплинути на чи не найважливішу людську якість – світосприйняття. Зміни цієї якості часто достатньо, щоб нівелювати всі інші людські здобутки. Саме тому постправду слід розуміти, відчувати, передбачати і за потреби вміти боротися з її негативними проявами, оскільки зміни, спричинені нею, можуть стати незворотними.

Список використаної літератури

1. Дем'яненко В. М. Інформаційна гігієна в епоху «постправди» / В. М. Дем'яненко // Молодий вчений. – 2017. – № 9.1 (49.1). – С. 46–50.
2. Конев Е. Журналистские принципы в эпоху «постправды» / Е. Конев // Международная журналистика – 2018. Глобальные вызовы, региональное партнерство и медиа : Материалы VII международной научно-практической конференции (г. Минск, 15 февраля 2018 г.). – Минск, 2018. – С. 137–142.
3. Постправа – слово 2016 року від Oxford Dictionaries [Електронний ресурс] // Читомо. – Режим доступу: <http://archive.chytomo.com/news/postpravda-slovo-2016-roku-vid-oxford-dictionaries> (дата звернення: 13.05.2018). – Назва з екрана.
4. Abazi H. On the background and the possible impact of epistemology on the emergence of the post of truth [Electronic resource] / H. Abazi // Thesis No. 3, 2017. – Mode of access: <https://dspace.aab-edu.net/bitstream/handle/123456789/1158/04.%20On%20the%20background%20and%20the%20possible%20impact%20of%20epistemology%20on%20the%20emergence%20of%20the%20post%20of%20truth%20-%20Hajdin%20Abazi.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Last accessed: 13.05.2018). – Title from the screen.
5. Booth R. What is truth? [Electronic resource] / R. Booth // Christian Thought and Contemporary Worldviews. – 2009. – October 8. – Mode of access: <https://rwbooth.files.wordpress.com/2009/11/truth-paper.pdf> (Last accessed: 13.05.2018). – Title from the screen.
6. Goswami R. India has been a post-truth society for years (and maybe the West has too) [Electronic resource] / R. Goswami // The Conversation. – 2017. – January 23. – Mode of access: <http://theconversation.com/india-has-been-a-post-truth-society-for-years-and-maybe-the-west-has-too-71169> (Last accessed: 13.05.2018). – Title from the screen.
7. Komuves A. Hungary is a post-truth laboratory [Electronic resource] / A. Komuves // Vsquare.org. – May 8, 2018. – Mode of access: <https://vsquare.org/hungary-is-a-post-truth-laboratory-peter-kreko/> (Last accessed: 13.05.2018). – Title from the screen.
8. Kirkpatrick A. Understanding in a post-truth world: comprehension and co-naisance as empathetic antidotes to post-truth politics / A. Kirkpatrick // Cosmos and History: The Journal of Natural and Social Philosophy. – 2017. – Vol. 13, no. 3. – P. 4–28.
9. Marmor A. Truth in Law [Electronic resource] / A. Marmor // USC Legal Studies Research Paper No. 11-3. – November 2011. – Mode of access: https://clp.usc.edu/centers/class/class-workshops/usc-legal-studies-working-papers/documents/11_3_paper.pdf (Last accessed: 13.05.2018). – Title from the screen.
10. Oxford Dictionaries word of the year 2016 is Post-Truth [Electronic resource] // Oxford Dictionaries. – November 16, 2016. – Mode of access: <https://www.oxforddictionaries.com/press/news/2016/12/11/WOTY-16> (Last accessed: 13.05.2018). – Title from the screen.
11. Peters M. A. The history and practice of lying in public life / M. A. Peters // Review of Contemporary Philosophy. – 2015. – Vol. 14. – P. 43–56.
12. Stein F. “Post-truth” and the social sciences [Electronic resource] / F. Stein // Political & Legal Anthropology Review. – March 16, 2017. – Mode of access: <https://politicalandlegalanthro.org/2017/03/16/post-truth-and-the-social-sciences/> (Last accessed: 13.05.2018). – Title from the screen.
13. Uvalić-Trumbić S. Challenges of Openness and Quality for Smart Universities [Electronic resource] / S. Uvalić-Trumbić, J. Daniel // 7th World Learning Summit and LINQ. – Mode of access: http://sirjohn.ca/wp-content/uploads/2012/08/170607_WLS_Final-1.pdf (Last accessed: 13.05.2018). – Title from the screen.

Ievgen Zvieriev

CERTAIN THOUGHTS ON POST-TRUTH IN LAW

The article presents an attempt of the author to address the issue of post-truth in the legal reality. It tries to cover the issues of post-truth genesis as a term, its interrelation within philosophical, religious, journalistic discourse, and its essence and role in law. The author concludes that post-truth cannot be viewed as a newly established term and that it has continuously been used before. It has been used by different ancient nations' educated citizens, and continued on with being used by religious leaders and European philosophers

afterwards. The idea of post-truth can be traced in most classic philosophic works, and it keeps getting attention by legal, philological, and philosophical researchers, as well as the researchers in other fields. Post-truth is currently one of the most addressed topics around the world due to its tight links with the current highly debatable political occurrences (annexation of Ukrainian Crimea, subsequent military operations in Eastern Ukraine, Brexit, recent United States' presidential elections, as well as many other aspects being clear only to a certain point. The main goal of post-truth as a term is to divert the attention of its object from applying rational decision making to applying emotional decision making even if one is not fully substituted by the other. It urges the object to be guided by emotions more than by common sense and rational choice while it does not fully dwell on emotions thus leaving room for certain rational choice decisions made under strict control of the newly created reality it is a basis of. This reality is also not a unique accomplishment. Virtual reality has been a subject of research for the whole of human history. It was well addressed by religious leaders (and still is), by scientists, psychologists, novelists, medical researchers, journalists, philosophers, as well as lawyers. The article specifically focuses on the role of post-truth in law, and makes a conclusion that this term is not new for law and legal practice, while there is a long evidence of post-truth ideas having been used in almost all court hearings, and by almost all participants. The article also points out the fact that due to its long history of co-existence with post-truth, law has developed a comprehensive set of borderlines partly aimed at dealing with post-truth negative outcome. It includes legal norms, procedural norms, legal knowledge, and common sense. The article also stresses the fact that post-truth methods may not always be used in a negative context. It is not uncommon of post-truth methods to have outcome positive for society or for certain individuals.

Keywords: post-truth concept, manipulation, religion, journalism, law.

Матеріал надійшов 13.05.2018